

The Gleaner

Vol 18 (1986)

Ένα μαθηματάριο «Μεταφυσικής» του Αθανασίου
Ψαλίδα

Παναγιώτης Νούτσος

doi: [10.12681/er.288](https://doi.org/10.12681/er.288)

To cite this article:

Νούτσος Π. (1986). Ένα μαθηματάριο «Μεταφυσικής» του Αθανασίου Ψαλίδα. *The Gleaner*, 18, 93–104.
<https://doi.org/10.12681/er.288>

**ΕΝΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑΡΙΟ «ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗΣ»
ΤΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΨΑΛΙΔΑ**

1. Πρόσφατα τὸ Σπουδαστήριον Φιλοσοφίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἀπόκτησε δυὸ χειρόγραφα τοῦ Ἀθανασίου Π. Ψαλίδα: τὴ «Γεωγραφία» (1819) καὶ τὴ «Μεταφυσική» (χωρὶς χρονολογία καὶ ἀρίθμηση τῶν σελίδων του)¹. Τὰ δυὸ αὐτὰ χφ τοῦ Γιαννιώτη «Ἀρχιδιδασκάλου» παρουσίασε, μὲ συνοπτικὸ καὶ πρόχειρο τρόπο, ὁ Δ. Σαλαμάγκας τὸ 1952, δημοσιεύοντας μάλιστα ὀρισμένα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ «Μεταφυσική»². Τὸ μικρόσχημο φιλοσοφικὸ «μαθηματάριον» ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία μέρη: «Περὶ ὄντολογίας», «Περὶ κοσμολογίας γενικῶς», «Πνευματολογία τὴν λογικὴν ψυχολογίαν καὶ φυσικὴν θεολογίαν περιέχουσα». Ἄν καὶ φαίνεται νὰ προορίζονταν γιὰ τὴ σχολικὴ πράξι, ὅμως ἕνας γνήσιος φιλοσοφικὸς τόνος διαπνέει ὁλόκληρον τὸ κείμενον. Ποῦ βασίστηκε ὅμως ὁ Ψαλίδας γιὰ νὰ συνθέσῃ αὐτὸ τὸ ἐγχειρίδιον; Πολὺ νέος δημοσίευσεν τὴν «Ἀληθὴ εὐδαιμονία» (Βιέννη 1791) καὶ ἀνώνυμα, λίγο ἀργότερα, τὰ «Καλοκινήματα» (Βιέννη 1795)³. Τίς κατοπινὲς φιλοσοφικὲς του ἀντιλήψεις τίς γνωρίζομε ἀπὸ τὰ ἀδημοσίευτα ἔργα του ἢ ἀπὸ πληροφορίες τῶν μαθητῶν του. Μὲ τὴν ἐργασία μου αὐτὴ θὰ ἐπιχειρήσω νὰ ἐπισημάνω τίς πηγὰς τῆς χειρόγραφης «Μεταφυσικῆς» καὶ νὰ προσδιορίσω τὴ σημασίαν αὐτῆς ἐν τῇ ἀνάπτυξί τοῦ φιλοσοφικοῦ του στοχασμοῦ.

2. Συχνὰ μνημονεύεται ρητὰ ὁ Christian Wolff καὶ ἡ διάταξι τῶν θεμάτων ποῦ ἀντιμετωπίζει ἡ «Μεταφυσική» παραπέμπει κατευθεῖαν εἰς τὸ «Metaphysicae opus» τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ποῦ ἀπαρτίσθηκε ἀπὸ τοὺς ἀκόλουθους ἕξι τόμους: τὴν «Philosophia prima sive Ontologia» (1729), τὴν «Cosmologia generalis» (1731), τὴν «Psychologia empirica» (1732), τὴν «Psychologia rationalis» (1734) καὶ τὴ δίτομη «Theo-

1. Τὰ δώρισε ὁ ἐπίτιμος Διευθυντὴς τῆς Ζωσιμαίας Σχολῆς Ν. Βολονάσης χαρισμένον αὐτὸν ἀπὸ τὸν Δ. Σαλαμάγκα.

2. *Ἡπειρωτικὴ Ἑστία*, τ. Α', 1952, σ. 494 κ. ἑξ.

3. Γιὰ μιὰ ἀνάλυσιν τῶν βασικῶν τῶν θέσεων μὲ ταυτόχρονη ἐπισημάνση τῶν πηγῶν τοὺς βλ. Παν. Χ. Νούτσου, «Ὁ νεαρὸς Ψαλίδας καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τ. 23, 1981, σ. 187 κ.ἑξ. [τώρα: Παν. Χ. Νούτσου, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν τῆς προσηγγίσεων*, Ἀθήνα, Κέδρος, 1981, σ. 66-101].

logia naturalis» (1736, 1737)⁴. Χωρίς να είναι δυνατόν ακόμη να διευκρινισθεί αν ο Ψαλίδας γνωρίζει από το πρωτότυπο τη φιλοσοφία του Wolff ή από συμπιλήματα όπαδών του⁵, όμως μιὰ συγκριτική μελέτη τῆς «Μεταφυσικῆς» μὲ τὰ ἔργα πού σημειώσαμε ἀμέσως παραπάνω δείχνει ξεκάθαρα τὸ βαθμὸ ἐξάρτησης τῶν ἀπόψεων πού δίδασκε ὁ Γιαννιώτης λόγιος μὲ τὴ βολφιανὴ φιλοσοφία⁶.

2.1. Στὸ πρῶτο μέρος («Περὶ ὄντολογίας») ὀρίζεται ἡ ὄντολογία ὡς «ἡ τοῦ ὄντος γενικὴ γνώσις» (§6), δηλαδὴ ὅπως ἀκριβῶς ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν Wolff: «Ontologia seu philosophia prima est scientia entis in genere»⁷. Πρὶν ἀναπτυχθοῦν τὰ «ὄντολογικὰ δόγματα» (§8), παρουσιάζονται οἱ δυὸ ἀρχές τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ: ἡ «ἀρχὴ τοῦ ἀποχρῶντος λόγου» καὶ ἡ «ἀρχὴ τῆς ἀντιφάσεως». Ἡ πρόταξή τους συστοιχεῖ πρὸς τὴ «Philosophia prima» (caput I, «De principio Contradictionis» καὶ cap. II, «De principio rationis sufficientis»), ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος διαπραγμάτευσής τους (§9-15) ἔχει βολφιανὴ προέλευση: ἡ ἀντίφαση

4. Χρησιμοποιοῦ τὴ φωτομηχανικὴ ἐπανεκδοσὴ τῶν ἔργων τοῦ Wolff: *Gesammelte Werke*, II. Abteilung: *Lateinische Schriften* (ἔκδ. J. Ecole, Hildesheim-New York, 1964 κ. ἐξ.).

5. Ἡ ἀπὸ τοὺς ἐκλαϊκευτὲς τῆς φιλοσοφίας του. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς μεταφράσεις σχετικῶν ἔργων τοῦ Fr. Chr. Baumeister βλ. P. Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, «Νεοελληνικὲς μεταφράσεις φιλοσοφικῶν ἔργων (1760-1821)», *Δευκαλιών*, τεύχ. 21 (Μάρτ. 1978), σ. 133 κ. ἐξ.

6. Ἀπὸ τοὺς πρώτους ὑπερασπιστὲς τῶν ιδεῶν τοῦ Wolff εἶναι ὁ Ἄντ. Μοσχόπουλος καὶ ὁ Δαμ. Παρασκευᾶς· βλ. E. Π. Παπανούτσου, *Νεοελληνικὴ φιλοσοφία*, τ. Α', (1953, Ἀθῆναι 1959), σ. 22. Ὁ Βούλγαρης στὴ *Λογικὴ* (Λειψία 1766) παραπέμπει πολλὰς φορὲς σὲ ἔργα τοῦ Wolff (σ. 45, 127, 128, 131, 136, 140, 163, 177, 180, 212, 283, 364, 409, 411, 462, 463, 481, 569). Γιὰ τὶς πρώτες ἑλληνικὲς μεταφράσεις τῶν μαθηματικῶν ἔργων τοῦ Wolff βλ. A. Γ. Μπενάκη, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ μεταβυζαντινοῦ Ἀριστοτελισμοῦ. Ἀμφισβήτηση καὶ ὑπεράσπιση τοῦ φιλοσόφου στὸν 18ο αἰῶνα. Νικ. Ζερζούλης-Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, τ. 7, 1977, σ. 421. Σημειῶνω ἀκόμη πὸς τὸ περιεχόμενο τῆς Μεταφυσικῆς, ὅπως τὸ προσδιορίζει ὁ Wolff καὶ τὸν ἀκολουθεῖ ὁ Ψαλίδας, δὲν ἔχει καμιὰ σχέση μὲ τὴν κατεύθυνση πού ἐπέβαλε σ' αὐτὴ τὴ φιλοσοφικὴ προβληματικὴ ὁ J. Locke πού, σύμφωνα μὲ τὸν P. Buffier (1717), «ἔκανε ἕνα μέρος τῆς Εὐρώπης νὰ παρατήσῃ ὀρισμένα ὄνειροπολήματα μεταμφιεσμένα σὲ συστήματα» (τὸ παράθεμα στοῦ E. Brehier, *Histoire de la philosophie*, τ. II^β, Παρίσι 1962, σ. 330). Ἔτσι δὲν πρόκειται γιὰ τὴν «καλὴ μεταφυσικὴ» πού ἐξετάζει τὴν καταγωγὴ τῶν ιδεῶν καὶ τὶς ἀρχές τῆς γνώσης (Condillac, Ἡ *Λογικὴ*, 1780, μτφρ. Δ. Δ. Φιλιππίδη, Βιέννη 1801, σ. ια'), ἀλλὰ γιὰ τὴν τακτικὴ τῶν παραδοσιακῶν «Μεταφυσικογράφων» (Κούμας, *Σύνταγμα*, τ. Γ', σ. 5) πού μελετοῦσαν τὴν «οὐσία» τοῦ κόσμου, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ θεοῦ. Πρβλ. τὴν ἀντίθετη ἀλλὰ ἐντελῶς ἀβάσιμη ἄποψη τοῦ Π. Κονδύλη, «Ὁ Ἑλληνικὸς Διαφωτισμὸς καὶ ἡ ἔννοια τῆς Μεταφυσικῆς», π. *Φιλοσοφία*, τ. 10-11, 1980/81, σ. 429.

7. *Philosophia prima sive Ontologia* (1729, Hildesheim-New York 1977, §1, σ. 1. Γιὰ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ ὄρου «ὄντολογία» στὴ Γερμανία βλ. M. Wundt, *Die deutsche Schulmetaphysik des 17. Jahrhunderts*, Τυβίγγη 1939, σ. 94.

παρατηρείται όταν «κατὰ τοῦ αὐτοῦ ἅμα καταφάσκοντες, τὸ αὐτὸ καὶ ἀποφάσκοντες» («*Contradictio este simultanea ejusdem affirmatio et negatio*»)⁸ καὶ ὁ ἀποχρῶν λόγος εἶναι «ἐκεῖνος ἐξ οὗ νοοῦμεν τοῦ χάριν ὑπάρχειν ἢ οὐ» («*Per rationem sufficientem intelligimus id, unde intelligitur, cur aliquid fit*»)⁹. Ἀκολουθεῖ (§19-25) τὸ κεφάλαιο «Περὶ δυνατοῦ καὶ ἀδύνατου» (Sect. II, c. I, «*De possibili et Impossibili*»), ὅπου σημειώνεται ὅτι «τὸ μὲν οὖν ἀντιφάσκον ἀδύνατον καλοῦμεν, τὸ δὲ μὴ, δυνατόν», ἀκολουθώντας τοὺς ἀντίστοιχους ὀρισμούς τοῦ Wolff («*Impossibile dicitur, quicquid contradictiones involvit*» καὶ «*Possible semper est aliquid, semper notio respondet*»)¹⁰. Τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο («Περὶ ὄντος καὶ μὴ», §27-30) βασιζέται, ὅπως ἄλλωστε τὸ ἀναγνωρίζει ρητὰ ὁ Ψαλίδας, στὴν ἐνότητα «*De notione Entis*» τῆς «*Philosophia prima*»¹¹. Στὸ τέταρτο κεφάλαιο («Περὶ οὐσίας», §31-35) ἀναφέρεται πῶς «τὴν οὐσίαν ὁ Βόλφιος οὕτως ὀρίζειται, οὐσία ἐστὶν ὅπερ πρῶτον ἐξ ὧν περὶ πράγματος προλαμβάνεται, ἐξ ὧν ὁ ἀποχρῶν λόγος, διὰ τὰς λοιπὰς, ἥτοι ἐνεργεῖα ἢ δυνάμει ὑπάρχει, περιέχεται» («*essentia, id quod primum de ente concipitur et in quo ratio continetur sufficiens, cur cetera vel actu insint, vel inesse possint*»)¹². Στὸ πέμπτο κεφάλαιο «Περὶ τῶν γενικωτάτων τοῦ ὄντος παθῶν», §36-62 = sect. III, «*De generalibus entis affectionibus*») διατυπώνεται τὸ ἐρώτημα ἂν τὰ πάθη τῆς οὐσίας εἶναι ἐσωτερικὰ ἢ ἐξωτερικὰ («*sive ea enti intrinseca fuerint, sive extrinseca*»)¹³, ἀναλύονται τὰ «κατηγορήματα» («*attributa*»), τὸ «συμβεβηκός» («*contingens*»), καθὼς καὶ τὰ «ὄμοια» ἢ «ἀνόμοια» («*De identitate et similitudine*»)¹⁴. Στὸ ἕκτο κεφάλαιο («Περὶ ὀρισμένου καὶ ἀορίστου», §63-67 = Pars I, sect. II, c. II, «*De Determinato et Indeterminato*»), οἱ κεντρικὲς ἐννοιες προσεγγίζονται ἐπίσης μὲ βολφιανὸ τρόπο. Στὸ ἕβδομο κεφάλαιο («Περὶ μέρους καὶ ὄλου», §69-72) ἀντλεῖ τοὺς ὀρισμούς του ὁ Ψαλίδας ἀπὸ τὴν ἐνότητα «*De quantitate et agnatis notionibus*» (pars I, sect. III, c. IV) ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὸ «*Totum*» καὶ τὰ «*Partes*»¹⁵. Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο («Περὶ ὄντος γενικοῦ καὶ μερικοῦ», §73-78 = pars I, sect. III, c. II, «*De ente singulari et Universali*»), θεωρεῖται «ὄν μερικὸν τὸ παντοίως περιορισμένον, ὅπερ ἄλλως περιορισθῆναι οὐκ ἔχει· ἄρα καὶ κατ' ἄλλους

8. *Ontologia*, §30, σ. 17.

9. *Ontologia*, §56, σ. 39.

10. *Ontologia*, §79, 102, σ. 62, 84.

11. *Ontologia*, §132 κκ., σ. 113 κ.ἑξ.

12. *Ontologia*, §168, σ. 137.

13. *Ontologia*, §179, σ. 148.

14. *Ontologia*, §179 κκ., σ. 148 κ.ἑξ.

15. *Ontologia*, §341, σ. 268.

ἀκατηγόρητον, τοῦτο δὲ προσέτι καὶ ἄτομον προσαγορεύεται» («*Ens singulare, sive Individuum esse illud, quod omnimode determinatum est*»)¹⁶. Τὸ ἔνατο κεφάλαιο («Περὶ ὄντος ἀναγκαίου καὶ συμβεβηκτότος», §79-80), ἀκολουθεῖ τὶς ἀναλύσεις τοῦ «*De Necessario et Contingente*» (Pars I, sect. III, c. III). Στὸ ἐνδέκατο («Περὶ τάξεως, μεταφυσικῆς ἀληθείας καὶ τελειότητος», §90-103 = Pars I, sect. III, c. VI, «*De Ordine, Veritate et Perfectione*»), μεταφέρονται πιστὰ οἱ ὅρισμοὶ τοῦ Wolff: «Ἡ ἐν τοῖς πράγμασιν ὁμοιότης, καθ' ἣν πρὸς ἀλλήλα κείνται, ἢ ἀλλήλα διαδέχονται, τάξις καλεῖται» («*Ordo est similitudo obvia in modo, quo res juxta se invicem collocantur, vel se invicem consequuntur*»)¹⁷, «ἀλήθεια μεταφυσικὴ ἐστὶ τάξις, δι' ἧς ἕκαστον τοῦ ὄντος τὸν ἀποχρῶντα αὐτοῦ λόγον ἔχει» («*Veritas, quae transcendentalis appellatur et rebus ipsis inesse intelligitur, est ordo in varietate eorum, quae simul sunt ac se invicem consequuntur*»)¹⁸ καὶ «τελειότης ἐστὶ συμφωνία τῶν τοῖς ἀλλήλοις διαφερόντων» («*Perfectio est consensus in varietate*»)¹⁹. Ἀκόμη καὶ τὸ παράδειγμα τοῦ Wolff, τὸ ρολοῖ²⁰, χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸν Ψαλίδα στὴν περιγραφή τῆς τελειότητος, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ ὅρισμός τῆς «ἀτελειότητος» («*imperfectio*»)²¹ καὶ ἡ παρατήρηση πὼς «τὴν οὐσιώδη τελειότητα οἱ πάλοι ἀγαθότητα μεταφυσικὴν ἐκάλουν» («*Perfectio essentialis ... quam Scholastici de bonitate transcendentali habuere*»)²². Στὸ δωδέκατο κεφάλαιο («Περὶ ὄντος συνθέτου», §104-135 = Pars II, sect. I, c. I, «*De essentia Entis compositi*») σημειώνεται πὼς «ἡ οὐσία τοῦ συνθέτου ὄντος εἰς τὴν τῶν μερῶν συμπλοκὴν συνίσταται» («*Ens compositum dicitur quod ex pluribus a se invicem distinctis partibus constat*»)²³ καὶ ἀντιμετωπίζονται τὰ θέματα τῆς κίνησης, τοῦ διαστήματος, τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου μὲ ρητὲς ἀναφορὰς στὸν Wolff, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν ὅρισμό τοῦ χρόνου: «κατὰ Βόλφιον ἐστὶ τῶν διαδοχικῶν τάξις, καθ' ἣν τὸ ἐν διαδέχεται τὸ ἄλλο» («*Tempus est ordo successorum in serie continua*»)²⁴, ἂν καὶ παρατίθεται ἡ ἄποψη τοῦ Kant γιὰ τὸ διάστημα καὶ τὸ χρόνο (§123, 126). Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο («Περὶ ὄντος ἀπλοῦ», §136-159 = Pars II, sect. II, «*De Ente simplicis*») ὁ ὅρισμός τοῦ «ἀπλοῦ» («ἄμοιρον

16. *Ontologia*, §227, σ. 188.

17. *Ontologia*, §472, σ. 360.

18. *Ontologia*, §495, σ. 383.

19. *Ontologia*, §503, σ. 390.

20. *Ontologia*, §503, σ. 391.

21. *Ontologia*, §504, σ. 391.

22. *Ontologia*, §527, σ. 409.

23. *Ontologia*, §531, σ. 415.

24. *Ontologia*, §572, σ. 443.

ἐστὶ μερῶν» = «*Ens simplex dicitur, quod partibus caret*»²⁵ ἡ ἀναφορὰ στὰ ἄτομα τοῦ Ἐπίκουρου²⁶ καὶ τὶς «μονάδες» τοῦ Πυθαγόρα ἢ τοῦ Leibnitz²⁷, καθὼς καὶ ὁ ὀρισμὸς τῆς «ἐνέργειας» («ἐστὶ μεταβολὴ τῆς καταστάσεως, ἧς ὁ ἀποχρῶν λόγος ἐν τῷ μεταβάλλειν αὐτήν» = «*Actio est mutatio status, cujus ratio continetur in subjecto, quod eundem mutat*»²⁸ γίνεται μὲ πρότυπο τὶς ἀντίστοιχες ἀναλύσεις τῆς «*Philosophia prima*», ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὸ δέκατο τέταρτο κεφάλαιο («Περὶ ὄντος ἀπείρου καὶ πεπερασμένου», §160-166 = *Pars II, sect. II, c. III, «De Ente Finito et Infinito*»). Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο («Περὶ ἀρχῶν καὶ αἰτιῶν», §167-194 = *Pars II, sect. III, c. II, «De Causis*») τοῦ πρώτου μέρους ἢ προβληματικὴ ἀναπτύσσεται μὲ βάση τοὺς ὀρισμοὺς τοῦ Wolff ἢ τὶς διακρίσεις του («ἀρχὴ τοῦ ὑπάρχειν» καὶ τοῦ «γινώσκειν» = «*principium essendi*» καὶ «*principium cognoscendi*»²⁹ ἢ τὶς μορφές τῶν «αἰτιῶν»³⁰).

2.2. Ἡ διάταξη τῶν θεμάτων τοῦ δευτέρου μέρους («Περὶ κοσμολογίας γενικῶς») ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν κεφαλαίωση τῆς «*Cosmologia generalis*», καθὼς ἐπίσης ἀλλεπάλληλα εἶναι τὰ σημεῖα ποὺ ὁ Ψαλίδας ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸν Wolff. Στὰ «Προλεγόμενα» κίολας θὰ ἀναφερθεῖ στὴ συμβολὴ τοῦ «γερμανοῦ Βόλφ» γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν ἀριστοτελικῶν ἀπόψεων υἱοθετώντας τὸν ὀρισμὸ τοῦ γιὰ τὴ «γενικὴ κοσμολογία» («τοῦ κόσμου γενικὴ ἐπιστήμη» = «*Cosmologia generalis est scientia mundi seu universi in genere*»³¹ καὶ τὶς εἰσαγωγικές του παρατηρήσεις. Στὸ πρῶτο κεφάλαιο («Περὶ ἰδέας τοῦ κόσμου», §6-32 = *Pars I, sect. I, «De notione mundi seu universi*») ὁ κόσμος ὀρίζεται ὡς «συνέχεια τῶν συνυπαρχόντων, διαδοχικῶν, μεταβλητῶν καὶ συνεχῶν» («*Series entium finitorum tam simultaneorum, quam successorum inter se connexorum dicit Mundus*»³² καὶ κρίνεται ἡ σπινοζικὴ θεώρηση τῆς «εἰμαρμένης» («*necessitas*») μὲ τὰ ἐπιχειρή-

25. *Ontologia*, §673, σ. 511.

26. *Ontologia*, §686 σ. 518.

27. *Ontologia*, §686, σ. 518.

28. *Ontologia*, §713, σ. 536.

29. *Ontologia*, §874, 876, σ. 648, 649.

30. *Ontologia*, §881 κ.ἐξ., σ. 652 κ.ἐξ. Ἀκολουθεῖ τὸ κεφάλαιο «*De Signo*» (§952 κ.ἐξ., σ. 688 κ.ἐξ.) καὶ ἀνάλογη διαπραγμάτευση γίνεται σὲ χειρόγραφο τῆς «Μεταφυσικῆς» τοῦ Ψαλίδα ποὺ εἶχε στὴν κατοχὴ τοῦ ὁ Ἄθ. Παπαχαρίσης· βλ. Κ. Θεσπρωτοῦ καὶ Ἄθαν. Ψαλίδα, *Γεωγραφία Ἀλβανίας καὶ Ἡπείρου*, ἔκδ. Ἄθ. Χ. Παπαχαρίση, Ἰωάννινα 1964, σ. 25-27.

31. *Cosmologia, generalis* (1731), Hildesheim-New York 1964, §1, σ. 1.

32. *Cosmologia*, §48, σ. 44.

ματα του Wolff³³. Στο δεύτερο κεφάλαιο («Περὶ οὐσίας καὶ φύσεως τῶν σωμάτων», §33-42=Sect. II, c. I, «De Essentia et Natura corporum») ἡ ὕλη ἀντιμετωπίζεται ὡς «παθητικὴ δύναμις τοῦ σώματος» («Materia est extensum vi inertiae praeditum»)³⁴ καὶ τὰ «σώματα» ὡς «σύνθετα ὄντα τοῦ αἰσθητικοῦ κόσμου» («Entia composita, ex quibus tanquam partibus componitur Mundus, dicuntur Corpora»)³⁵, γίνεται μνεῖα τοῦ Leibniz κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Wolff³⁶ καὶ υἱοθετεῖται ἡ διάκριση τῆς «κινητικῆς δυνάμεως» («Vis motrix») ἀπὸ τὴν «παθητικὴν δύναμιν» («Vis passiva»)³⁷. Στο ἐπόμενο κεφάλαιο («Περὶ τῶν τῆς κινήσεως νόμων», §43-49: Sect. II, c. IV, «De legibus motus») ἀναφέρονται συνοπτικὰ οἱ νόμοι τοῦ Newton καθὼς καὶ μιὰ σχετικὴ ἀντίρρηση τοῦ Μιραμπώ (δηλαδὴ τοῦ d' Holbach ποὺ δημοσίευσε μ' αὐτὸ τὸ ὄνομα, τὸ 1770, τὸ «Système de la nature»). Στο τέταρτο κεφάλαιο («Περὶ στοιχείων τῶν σωμάτων», §50-56=Sect. II, «De elementis corporum») μεταφέρεται ὁ βομφιανὸς ὀρισμὸς τοῦ «στοιχείου»³⁸ καὶ παρουσιάζονται κάπως ἐκτεταμένα οἱ ἀπόψεις τοῦ Leibniz γιὰ τὶς «μονάδες»³⁹. Στο πέμπτο κεφάλαιο («Περὶ φυσικοῦ καὶ ὑπὲρ φύσιν, ἤτοι θαύματος», §57-66=Sect. III, c. I, «De Naturali et Supernaturali») ὁ ὀρισμὸς τοῦ «θαύματος» («Miraculum») καὶ ἡ σχετικὴ ἀναφορὰ στὸν Spinoza καὶ τὸν Leibniz γίνεται μὲ τὸν τρόπο τοῦ Wolff⁴⁰, ὅπως καὶ στὸ τελευταῖο κεφάλαιο («Περὶ τῆς τοῦ παντὸς ἐντελεχείας», §67-70=Sect. III, c. II, «De Perfectione Mundi») ἡ σύντομη ἀνάλυση τῆς κοσμικῆς «ἐντελεχείας» βασιζέται στὸ βομφιανὸ ὀρισμὸ τῆς «Perfectio mundi» («consistit in eo, quod rationes particulares simultaneorum, et successivorum tandem in aliquam generalem resolvatur»)⁴¹.

2.3. Τὸ τρίτο μέρος τοῦ χειρογράφου τιτλοφορεῖται «Πνευματολογία, τὴν λογικὴν ψυχολογίαν καὶ φυσικὴν θεολογίαν περιέχουσα» καὶ ἀναπλάθει τὸ περιεχόμενο τῆς «Psychologia rationalis» καὶ τῆς «Theologia naturalis». Στο εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο («Περὶ πνεύματος ἐν γένει», §1-6=Sect. I, «De anima humana in genere») τὸ πνεῦμα θεωρεῖται «ὑπόστασις ἀπλή» («Anima est substantia simplex»)⁴² καὶ ἀντικεί-

33. *Cosmologia*, §103 κκ., σ. 94 κ.έξ.

34. *Cosmologia*, §141, σ. 121.

35. *Cosmologia*, §119, σ. 108.

36. *Cosmologia*, §170, σ. 140.

37. *Cosmologia*, §149 κκ., σ. 128κκ.

38. *Cosmologia*, §181, σ. 145.

39. *Cosmologia*, §182, σ. 146.

40. *Cosmologia*, §510 κκ., σ. 396.

41. *Cosmologia*, §540, σ. 423.

42. *Psychologia rationalis* (1734, Hildesheim-New York 1972), σ. 32.

μενο μελέτης τῆς «Πνευματολογίας» (ὁ ὄρος εἶναι μᾶλλον τοῦ Crusius)⁴³ ποῦ εἰδικότερα ὀνομάζεται «λογικὴ ψυχολογία» (*Psychologia rationalis*). Ἀκολουθοῦν τὰ «Προλεγόμενα τῆς ψυχολογίας» (§7-21) μὲ γενικὰ θέματα — ὅπως ἡ «λογικὴ ἐπιθυμία», ἡ «αἴσθησις», ἡ «βούλησις», ἡ «ἐλευθερία» — ποῦ διαπραγματεύεται ἐξαντλητικὰ σὲ εἰδικὰ κεφάλαια ὁ Wolff (Sect. I, c. II, «De Facultate sentiendi, sive sensu», c. IV, «De Attentione et Intellectu», Sect. II, c. II, «De Voluntate et Noluntate»)⁴⁴. Τὸ δεῦτερο κεφάλαιο («Περὶ τῆς διὰ τῆς πείρας κοινωνίας τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ σώματος», §22-25), ἂν καὶ φαίνεται ἀπὸ τὸν τίτλο του νὰ συμφωνεῖ μὲ τὴν «*Psychologia empirica*» (Part. II, sect. II, c. II, «De commercio inter mentem et corpus»), ὅμως μεταφέρει πολὺ συνοπτικὰ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο μέρος τῆς «*Psychologia rationalis*»⁴⁵. Στὴ συνέχεια («Περὶ τῶν τριῶν συστημάτων τῆς κοινωνίας τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ σώματος», §26-42=Sect. III, c. I, «De Systematis explicandi commercium inter mentem et corpus in genere») παρουσιάζονται καὶ κρίνονται μὲ βολφινὰ ἐπιχειρήματα οἱ κυριότερες προσεγγίσεις αὐτοῦ τοῦ προβλήματος: τὸ ἀριστοτελικο-σχολαστικὸ σύστημα τῆς «φυσικῆς ἐπιρροίας» («*Aristotelico-Scholastici sunt Influxionistae*»), τὸ σύστημα τῆς «κατ' ἀφορμὴν κοινωνίας» («*De Systemate caesarum occasionalium*», τοῦ Descartes καὶ τοῦ Malebranche) καὶ «τὸ σύστημα τῆς προδιατεταγμένης ἁρμονίας» («*De Harmonia praestabilita*», τοῦ Leibniz)⁴⁶. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο («Περὶ οὐσίας καὶ φύσεως τῆς ψυχῆς», §43-59: Sect. I, c. I, «De Natura et Essentia Animae») διερευνᾷ τὶς ἀπόψεις τῶν «ὕλικοφρόνων» («*materialistae*») καὶ τῶν «ἰδολοφρόνων» («*Idealistae*»)⁴⁷ γιὰ τὴν οὐσία τῆς ψυχῆς καὶ τὶς δυνάμεις της. Στὰ δυὸ τελευταῖα κεφάλαια

43. *Entwurf der notwendigen Vernunftwahrheiten*, Λειψία 1745, §424. Ὁ Wolff χρησιμοποίησε τὸν ὄρο «Pneumatica»: *Philosophia rationalis sive Logica*, Francofurti-Lipsiae 1728, Disc. prael. §79. Ὁ J. G. H. Feder, τὸν ὁποῖο ὁ Ψαλίδας (*Καλοκινήματα*, σ. 15) θεωρεῖ «περίφημον» καὶ τὸν τοποθετεῖ δίπλα στὸν Kant, παρουσιάζει τὴν «Pneumatologia» ὡς μέρος τῆς Μεταφυσικῆς: *Institutiones Logicae et Metaphysicae* (1777, Gottingae 21781), Synopsis, σ. XXXVI. Μὲ τὸ ἴδιο πρίσμα τὴν ἀντιμετωπίζει καὶ ὁ I. Μουσιόδαξ, *Ἀπολογία* (1780), ἔκδ. Α. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1976, σ. 101-102 («ἡ Μεταφυσικὴ ἔχει μέρη ὀλοσχερέστερα τὴν Ὀντολογίαν, τὴν Κοσμολογίαν, τὴν Πνευματολογίαν, καὶ τέλος τὴν Θεολογίαν»).

44. *Psychologia rat.*, §83 κ. ἐξ., σ. 62 κ. ἐξ. Τὰ ἴδια θέματα διαπραγματεύεται ὁ Ψαλίδας στὴ χειρόγραφη *Λογικὴ* (Βιέννη 1793) ἀκολουθώντας σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς ἀναλύσεις τοῦ Wolff.

45. §530 κ.ἐξ., σ. 451 κ.ἐξ.

46. *Psychologia rat.*, §558 κ.ἐξ., σ. 480 κ.ἐξ.

47. *Psychologia rat.*, §33 κ.ἐξ., σ. 24 κ.ἐξ.

(«Περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς», §60-67: Sect. IV, c. I, «De immoralitate» καὶ «Περὶ τῆς ἀλόγων ζώων ψυχῆς», §68-77: Sect. IV, c. III, «De Animalibus Brutorum»), ἐκτὸς ἀπὸ τῆ χαρακτηριστικῆ ὁμοιότητα τῶν σύντομων ἀναλύσεων τους μὲ τὰ ἀντίστοιχα κεφάλαια τῆς «Psychologia rationalis», ὁ Ψαλίδας παραπέμπει στὸ νεανικὸ τοῦ ἔργο «Ἐληθῆς εὐδαιμονία» γιὰ μιὰ πληρέστερη σχετικὴ ἐνημέρωση.

Τὸ δεῦτερο τμῆμα τῆς «Πνευματολογίας» ἀσχολεῖται μὲ θέματα «Φυσικῆς Θεολογίας» — ποὺ διακρίνονται ἀπὸ τὴν «κατ' Ἐποκάλυψιν» («Προλεγόμενα», §2)⁴⁸, δηλαδὴ τὴν «Theologia revelata»⁴⁹ — τὰ ὁποῖα ὁ Γιαννιώτης λόγιος ἀντλεῖ ἀπὸ τὴν «Theologia naturalis». Τὸ πρῶτο κεφάλαιο («Περὶ ὑπάρξεως θεοῦ», §4-12) ἀναφέρεται στὶς ἀποδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς θεότητος μὲ ρητὴ μνεία τῆς «Ἐληθοῦς εὐδαιμονίας», καταδικάζει τὸν πανθεῖσμό τοῦ Spinoza (θυμίζοντας τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ «De Spinosismo»)⁵⁰ καὶ τὴν ἀθεΐα τοῦ Μιραμπώ (τοῦ Holbach) γιὰ νὰ καταλήξει: «ἢ ἀθεΐα μᾶλλον ἐπιβλαβὴς ἢ ἢ δεισιδαιμονία». Στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο («Περὶ οὐσίας καὶ τῶν κατηγορημάτων τοῦ θεοῦ ἐν γένει», §13-36: Pars I, c. I, «De Existentia Dei et Attributis independentibus»), ἀφοῦ ὀρισθεῖ ἡ οὐσία τῆς θεότητος («ἢ ἀπολύτως ἀναγκαῖα ὑπαρξις» = «Existentia Dei est absolute necessaria»)⁵¹, ἐπισημαίνονται τὰ «κατηγορήματα» («attributa») τοῦ ὑπέρτατου ὄντος, ἐνῶ στὸ τρίτο κεφάλαιο («Περὶ τοῦ θείου νοός καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἠνωμένων ἰδιωμάτων», §37-48: Pars I, c. II, «De Intellectu Dei et attributis independentibus») προσδιορίζονται τὰ «ιδιώματα» τοῦ ἀπόλυτου Νοῦ μὲ ἀφετηρία τὴ θέση πὼς αὐτὸς «δύναμις οὐκ ἔστιν ἀλλ' ἐνέργεια» («Intellectus divinus actus est, non facultas»)⁵²: «illimitatus», «infinitus», «perfectissimus», «incomprehensibilis», «immensus», «purus»⁵³ κ.λπ. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο («Περὶ θείας βουλήσεως καὶ τῶν σὺν αὐτῇ ἰδιωμάτων», §49-91) ἀντλεῖ τὴ θεματικὴ καὶ τὴν ἐπιχειρηματολογία τοῦ ἀπὸ τὸ «De potentia et Voluntate Dei» (Pars I, c. III), ὅπως ἄλλωστε ρητὰ τὸ σημειώνει ὁ Ψαλίδας (§60-77) καὶ συνάγεται ἀπὸ τὴ διαπραγματεύση τῶν γνωρισμάτων τῆς «Ἐληθοῦς

48. Βλ. Ψαλίδα, *Πνευματολογία* (χγφ., Βιέννη 1794), σ. 82 κ. ἔξ. (ἢ «φυσικὴ θεολογία διδάσκει διὰ τοῦ φωτός τοῦ ἀνθρωπίνου νοός» καὶ εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὴν «ἐξ Ἐποκάλυψεως θεολογίαν»).

49. *Theologia naturalis*, pars I. 1 (1736, Hildesheim-New York 1978), §9, σ. 10.

50. *Theologia naturalis*, pars II (1737, Hildesheim-New York), §671 κ.ἔξ., σ. 672 κ.ἔξ.

51. *Theologia*, pars I.1 §71, σ. 56.

52. *Theologia*, pars I.1, §10, σ. 148.

53. *Theologia*, pars I.1, §166 κ.ἔξ., σ. 149 κ.ἔξ.

ἀποκαλύψεως» (§69)⁵⁴ και ἀπὸ τὴ συνηγορία τοῦ «θαύματος» (§70)⁵⁵. Ἐπίσης τὰ δυὸ τελευταῖα κεφάλαια («Περὶ ἔργων τοῦ θεοῦ», §92-115 και «Περὶ ἰδιωμάτων τοῦ θεοῦ» §116-121) ἐκθέτουν σὲ γενικὲς γραμμὲς ὅσα ὑποστηρίζει ὁ Wolff στὰ κεφάλαια «De Creatione et Providentia divina» (Pars I, c. V), «De Jure Dei in Creaturas» (Pars I, c. VI) και «De attributis divinis, quae per anteriori demonstratur» (Pars I, c. VII), ὅπως διαφαίνεται στὴ θεώρηση τῆς κοσμικῆς δημιουργίας, τῆς «Πρόνοιας»⁵⁶ (ἐδῶ ὀνομαστικὰ μνημονεύεται ὁ «Βόλφιος») και τῶν «ἰδιωμάτων»⁵⁷ τῆς θεότητος.

3. Στὸ μαθηματάριο αὐτὸ τῆς «Μεταφυσικῆς» ὁ Ψαλίδας μεταφέρει κυρίως τὶς φιλοσοφικὲς ἀπόψεις τοῦ Christian Wolff γιὰ νὰ παρουσιάσει, εὐσύνοπτα και μεθοδικά, τὰ βασικότερα ὄντολογικά, κοσμολογικά, «ψυχολογικά» και θεολογικά θέματα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συχνὴ ἀναφορὰ τοῦ ὀνόματός του, υἱοθετεῖ τὶς θέσεις καθὼς και τὸν τρόπο διάρθρωσης και γραφῆς («methodo scientifica»)⁵⁸ τοῦ ἐξάτομου «Metaphysicae opus». Ἄν ὁ χαρακτηριστικότερος ἐκπρόσωπος τῆς γερμανικῆς «Schulphilosophie»⁵⁹ κατὰ τὸ 18ο αἰῶνα ἀκολούθησε σ' αὐτὴ τὴν τεχνικὴ τὸν E. Weigel⁶⁰ (κι αὐτὸς μὲ τὴ σειρά του μιμήθηκε τὸν Spinoza σὲ μιὰ ἐποχὴ ποῦ τὸ μαθηματικὸ πνεῦμα εἶχε κατακλύσει τὴν εὐρωπαϊκὴ πνευματικὴ ζωὴ ἐγκαινιάζοντας τὸν «αἰῶνα τῶν συστημάτων»)⁶¹, ὁ Ψαλίδας βρίσκεται στὸ τέλος μιᾶς σχολικῆς παράδοσης ποῦ χρησιμοποίησε τὸν ὀρισμὸ, τὴν ἀπόδειξη, τὸ σχόλιο και τὸ πόρισμα στὴ διαπραγματεύση τῆς φιλοσοφικῆς προβληματικῆς. Βέβαια ὁ συγγραφέας τῆς «Μεταφυσικῆς»

54. *Theologia*, pars I.1, §63, σ. 429 κ.ἐξ. Ὁ Ψαλίδας ἐδῶ (§69) φαίνεται νὰ ἐκπληρῶνει τὴν ὑπόσχεσή του (*Ἀληθῆς εὐδαιμονία*, σ. 406): «ποία δὲ εἶναι αὐτὴ [ἡ Ἐκκλήσια], και μὲ τί κριτήρια γνωρίζεται, ἐν τῷ δευτέρῳ τόμῳ πραγματευθήσεται».

55. *Theologia*, pars I.1, §458, σ. 427.

56. *Theologia*, pars I.2, §922, σ. 896.

57. *Theologia*, pars I.1. 2, §1004 κ.ἐξ., σ. 979 κ.ἐξ.

58. Στὸ ἐξώφυλλο τῆς χειρόγραφης *Λογικῆς* τοῦ ὁ Ψαλίδας δηλώνει: «μεθόδῳ μαθηματικῆ ἐξυφανθεῖσα» πβ. Baumeister, *Λογικὴ. Ξυνοφανθεῖσα μὲν ὑπ' αὐτοῦ Λατινιστὶ μεθόδῳ μαθηματικῆ κατὰ Βόλφιον* (μτφ. Ν. Βάρκοση, Βιέννη 1795).

59. Γιὰ τὴ «Philosophia Leibnitio-Wolffiana» βλ. C.A. Corr, «Christian Wolff and Leibniz», *Journal of History of Ideas*, τ. 36, 1975, σ. 241 κ.ἐξ. και G. Martin, *Leibniz. Logik und Metaphysik*, Βερολίνο, 1967.

60. *Philosophia mathematica*, Jena 1693.

61. Τὴν καταδίκην τοῦ «συστηματικοῦ πνεύματος» (*Encyclopédie*, τ. 12, λήμμα «Philosophie», σ. 515) υἱοθετεῖ ὁ Χριστόδουλος Εὐσταθίου (*Περὶ Φιλοσόφου*, Βιέννη 1786, σ. 67). Εἰδικότερα γιὰ τὴν κριτικὴ τῆς «γεωμετρικῆς μεθόδου» τοῦ Wolff βλ. Fr. Soave, *Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς και Ἠθικῆς* (1791, μτφρ. Γρ. Κωνσταντᾶ, Βενετία 1818=1804), τ. Α', σ. 72.

δὲ μένει ἀπόλυτα προσκολλημένος στὸ πρότυπό του, ἀλλὰ παρουσιάζει καὶ κρίνει ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν ἀρκετὲς δεκαετίες μετὰ τὸν Wolff (Kant, Holbach). Ἐπίσης ἀρκετὲς φορές παραπέμπει στὸ νεανικὸ τοῦ ἔργο «Ἀληθῆς εὐδαιμονία» καὶ στὴ χειρόγραφη «Λογικὴ» (1793)⁶² τοῦ. Ἀκόμη παραλείπει νὰ συζητήσει τὸ περιεχόμενο τῆς «Psychologia empirica», ὅπως δηλαδὴ τὸ ἐπιχείρησε σ' ἓνα χειρόγραφο τῆς «Μεταφυσικῆς»⁶³ (πού, ἂν καὶ ἐκτενέστερο, ἔχει παρόμοια θεματικὴ διάρθρωση) ἢ στὴν «Πνευματολογία» τοῦ (χειρόγραφο τοῦ 1794, ἀρ. 1157 τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης) ποὺ ἀποτελεῖ ἀνάπτυξη τοῦ τρίτου μέρους τῆς «Μεταφυσικῆς»⁶⁴. Πάντως ἀπὸ αὐτὰ τὰ χειρόγραφα εἶναι δύσκολο νὰ θεωρηθεῖ ἀξιόπιστη ἢ μαρτυρία τῶν μαθητῶν τοῦ Ψαλίδα ὅτι αὐτὸς δίδασκε στὸν τρίτο κύκλο τῶν μαθημάτων τοῦ στὴν Καπλάνειο «στοιχεῖα φιλοσοφίας κατὰ τοὺς νεωτέρους μεταφυσικοὺς τῆς Εὐρώπης, Λώκιον, Κάντιον, κ.λ.π.»⁶⁵. Ἐπίσης ἀστήριχτη φαίνεται καὶ ἡ ἄποψη τοῦ Κούμα πὼς ὁ Γιαννιώτης λόγιος «φιλοσοφίας ἄλλης εἴδῃσιν δὲν εἶχεν, εἰμὴ τῆς τότε θρυλλουμένης τῶν Γάλλων ὕλοφροσύνης»⁶⁶. Οὕτε πάλι ἀληθεύει ἡ προσωπικὴ του «διαφημιστικὴ» ἐκκλήση (1799) γιὰ τὴν προεγγραφὴ συνδρομητῶν στὴν ὑπὸ ἔκδοση «Μεταφυσικὴ» («ἧς μέρη τέσσερα, ὄντολογία, Κοσμολογία, Ψυχολογία καὶ Φυσικὴ Θεολογία, κατὰ τὸν Λεϊβνίτιον τὸν ἔξοχον τῶν φιλοσόφων»)⁶⁷. Ἀναμφίβολα εἶναι ἀκόμη νωρίς, ἐφόσον δὲν ἐκδόθηκαν καὶ δὲ μελετήθηκαν ὅλα τὰ χειρόγραφα, νὰ σχηματίσουμε μιὰ ὀλικὴ καὶ ὀρθὴ εἰκόνα τῆς φιλοσοφίας τοῦ ὄρμου Ψαλίδα. Ἴσως μόνον ἐπιτρέπεται νὰ παρατηρήσουμε πὼς τὰ ἀδημοσίευτα ἐγχειρίδιά του ἱκανοποιοῦν τὶς ἀνάγκες μιᾶς ἐποχῆς ποὺ ἐγκαινιάζεται μὲ τὴν

62. Γιὰ τὶς πηγές τῆς καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ σχέση τῆς μὲ τὴ *Philosophia rationalis sive Logica* τοῦ Wolff ἐτοιμάζω ἄλλη ἐργασία.

63. Πρόκειται γιὰ τὸ χφ ποὺ παρουσίασε ὁ Παπαχαρίσης, §1-118 (σ. 153-188). Τὸ χφ τῆς *Μεταφυσικῆς* ποὺ κατέχει ὁ Μ. Χαριτάτος δὲν μπόρεσα ἀκόμη νὰ τὸ μελετήσω.

64. Βέβαια εἶναι ἔργο φιλολόγου ἢ συσχέτιση τῶν χφ τῆς *Μεταφυσικῆς* καὶ ἡ στεμματικὴ τους κατάταξη ὥστε νὰ καταστῆ δυνατὴ καὶ ἡ ἔκδοσή τῆς.

65. Μαρτυρία τοῦ Χρ. Φιλητᾶ ποὺ διασώζει ὁ Σ. Δ. Κρίνος, «Ἐπιτάσιος Ψαλίδα», *Ἐστία*, τ. 7, 1879, σ. 148.

66. *Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. IB', Βιέννη 1832, σ. 573.

67. Βλ. Κ. Α. Διαμάντη, «Ὁ Ἐπιτάσιος Ψαλίδα καὶ τὸ ἀρχεῖον αὐτοῦ», *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τ. 16, 1962, σ. 306. Θὰ εἶχε ἴσως κάποια διαικιολογία αὐτὴ ἡ διαβεβαίωση, ἂν θεωρηθεῖ ὁ Wolff ὡς ὁ καλύτερος ἐκλαϊκευτῆς τῶν ιδεῶν τοῦ Leibniz. Γιὰ τὴ σχέση τους βλ. παραπάνω σημ. 59.

περιφρόνηση τῆς αὐθεντίας τοῦ Βούλγαρη⁶⁸ καὶ κλείνει μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κούμα, ὅταν τόνιζε τὸ 1818 ὅτι «ὁ παρῶν καιρὸς εἶναι καιρὸς τῆς Κριτικῆς καὶ Φυσικῆς φιλοσοφίας»⁶⁹, ἐννοώντας πῶς ὁ «μεγαλύτερος ἀπ' ὅλους τοὺς δογματικοὺς φιλόσοφους» (ὅπως χαρακτήρισε ὁ Kant⁷⁰ τὸν Wolff) ἔχει πιά ξεπεραστεῖ.

Παναγιώτης Νοῦτσος

68. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ *Λογικὴ* (Λειψία 1766) μετέφρασε ἔργα (π.χ. Γ. Ι. Σ' Γραβεζάνδου, *Εἰσαγωγή εἰς τὴν Φιλοσοφίαν*, Μόσχα 1805) «ἐπὶ τῷ διανεμηθῆναι δωρεάν τοῖς φιλεπιστήμοισιν Ἑλλήνων νεανίσκοις». Γιὰ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς αὐθεντίας τοῦ Βούλγαρη βλ. Μοισιόδακα, *δ.π.*, σ. 16, 38 καὶ Ψαλίδα, *Καλοκινήματα*, σ. 10. Ὅμως ὁ Βούλγαρης στὰ *Στοιχεῖα τῆς Μεταφυσικῆς ἐν τέσσαρσι βιβλίοις*, Ἐνετίησιν 1805 («Ὄντολογία», «Κοσμολογία», «Ψυχολογία», «Θεολογία»), ἂν καὶ συχνὰ παραπέμπει στὸν Wolff, ἀκολουθεῖ ἄλλη διάταξη στὴν ἔκθεση τῶν προβλημάτων καὶ ὑποστηρίζει κυρίως τὶς ἀριστοτελικὲς θέσεις. Βέβαια στὴ γιαννιώτικη Σχολῆ τοῦ Μπαλάνου, πού γκρίνιαζε μὲ τὸ πρόγραμμα τῆς Καπλανείου, χρησιμοποιοῦνταν ἀκόμη τὸ 1817 ἡ *Λογικὴ* τοῦ Κορυδαλέα Δ. Κ. Ἀθανασίου «Πρὸς τοὺς Ἰωαννίτας», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος* τ. 7, 1817, σ. 85.

69. *Σύνταγμα φιλοσοφίας*, τ. Α', Βιέννη 1818, σ. 26. Γιὰ τὸ πρόγραμμα πού πρότεινε ὁ Κούμας μὲ τὸ ὑπόμνημα στὸν πατριάρχη Γρηγόριο Ε' καὶ εἰδικότερα γιὰ τὴ θέση τῆς «Θεωρητικῆς» καὶ «Πρακτικῆς φιλοσοφίας» βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, τ. 9, 1819, σ. 730 κ. ἔξ.

70. *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*, πρόλογος στὴ β' ἔκδοση (1787), μτφρ. Ἄν. Γιανναρᾶ, Ἀθήνα 1977, τ. Α', σ. 61.